

Дем'янова О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права та приватноправових дисциплін

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

МОДЕЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ГРУПОВОМУ ПОЗОВУ У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЗНАЧНОЇ ГРУПИ ОСІБ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

MODEL PRODUCTION AS ALTERNATIVE TO THE GROUP CLAIM IN A SOLUTION OF THE PROBLEM OF JUDICIAL PROTECTION OF A CONSIDERABLE GROUP OF PERSONS AS CIVIL LEGAL PROCEEDINGS

Статтю присвячено дослідженню процесуальних засобів розгляду й вирішення спорів за участю значної кількості осіб. Висвітлено переваги й недоліки групового позову. Розглянуто приклади модельного провадження з міжнародної практики. Обґрунтовано пропозицію запровадження модельного провадження в Україні, викладено основні напрями розбудови процесуального механізму розгляду й вирішення судових спорів за участю значної кількості осіб.

Ключові слова: цивільне судочинство, значна група осіб, груповий позов, модельне провадження.

Статья посвящена исследованию процессуальных средств рассмотрения и разрешения споров с участием значительного количества лиц. Освещаются достоинства и недостатки группового иска. Рассматриваются примеры модельного производства из международной практики. Обосновываются предложения о внедрении модельного производства в Украине, излагаются основные направления развития процессуального механизма рассмотрения и разрешения судебных споров с участием множества лиц.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, значительная группа лиц, групповой иск, модельное производство.

Article is devoted to research of procedural means to consideration and settlement of disputes with participation of a significant amount of persons. Merits and demerits of the group claim are lit. Examples of model production from the international practice are reviewed. Offers of introduction of model production in civil legal proceedings of Ukraine locate.

Key words: civil legal proceedings, considerable group of persons, group claim, model production.

Загальною тенденцією сучасної правової сфери є розширення варіативності правових конфліктів: поява нових видів, ускладнення та модифікація традиційних спорів, розгалуження спірних інтересів, залучення суміжних сторін правового життя до конфліктних правовідносин. У зв'язку з цим функціонування сталих процесуальних форм вирішення приватних спорів, основне місце серед яких займає позовна форма, відчуває постійне випробування. В окремих випадках доводиться визнати неефективність позовного провадження та його незначні можливості в усуненні певних видів конфліктів у суспільстві. Такими конфліктами є спори, де на одній із сторін (а інколи й на обох) перебуває численна група осіб.

Проблема судового захисту значної групи осіб отримує увагу науковців. Варто вказати на роботи Г.О. Аболоніна, Ю.В. Білоусова, Б.О. Журбіна, А.В. Губської, Ш.Б. Кулахметова, В.А. Миколаєць, Ю.Ю. Трача, Л.А. Островської, Т.В. Степанової та багатьох інших авторів. Водночас більшість вчених пропонує вирішувати проблему судового захисту прав та інтересів значної групи осіб через конструкцію групового (колективного, масового) позову. Але питання обґрунтування доцільності саме такого шляху вирішення, порівняння з альтернативними процесуальними конструкціями, дослідження їх недоліків та переваг залишається недостатньо розро-

бленими. Відповідно, метою цієї статті є з'ясування перспектив застосування модельного судового провадження як спеціального засобу вирішення конфліктів за участю значного кола осіб через порівняння з інститутом групового позову.

На тлі бурхливого дослідження групового позову інші процесуальні засоби залишаються осторонь уваги науковців. Це дивує, адже за свідченням М.Г. Єлісеєва в зарубіжній практиці разом із груповим позовом використовується співучасть; представництво приватної організації, що наділена правом здійснювати захист колективних чи індивідуальних своїх членів; звернення до суду державного органу, що наділений правом на пред'явлення позову на захист суспільних інтересів; об'єднання в суді кількох справ, що мають спільні питання факту і права, в одне провадження; надання першому із судових розглядів одного з множини однорідних справ особливого преюдиціального значення – свого роду «модельний» розгляд [1, с. 472–477]. Вітчизняному цивільному законодавству зазначені інститути, окрім співучасті та представництва державних органів, невідомі. Отже, пропозиції запровадження групового позову мають не більше національно-правового підґрунтя, ніж перспектива розвитку інших процесуальних засобів вирішення окресленої проблеми.

Представляється, що на шляху до обґрунтування певних висновків варто вирішити такі завдання:

з'ясувати сутнісні особливості правових конфліктів за участю значної кількості осіб; з урахуванням національного, зарубіжного та міжнародного досвіду визначити можливі способи адаптації процесуальних інструментів до вирішення специфічних завдань; розробити типологію процесуальних засобів судового захисту прав та інтересів значної групи осіб; оцінити умови і чинники потенційної ефективності кожного типу; проаналізувати перспективи розвитку вітчизняного цивільного процесуального законодавства в окресленій сфері та розробити конкретні пропозиції з цього приводу. Звичайно, охоплення усього спектра поставлених завдань не є можливим у межах цієї статті, тому ми зупинимося лише на окремих із них.

Джерело пошуку специфічних правових засобів розгляду і вирішення правових конфліктів з участю значної кількості осіб перебуває, перш за все, в сутнісних особливостях такого роду відносин. Поширюючись на значну групу осіб, приватний спір «виростає» зі своєї приватності. Варто зауважити, що питання правової природи публічного інтересу, його співвідношення з приватними інтересами в науці є вельми спірними. Так, визначаючи приватний і публічний інтерес як парні категорії, О.Ю. Ломаєв звертає увагу на те, що між ними наявні різноманітні внутрішні взаємозв'язки [2, с. 9]. На думку О.Ю. Кравченка, публічний інтерес може перетворитися на приватний інтерес універсального характеру, а приватний – на публічний. Універсальний інтерес – об'єднання приватного і публічного інтересів, що інакше позначається терміном «загальне благо» [3, с. 10]. Саме індивіда І.В. Першина називає творцем суспільних інтересів [4, с. 23]. О.І. Боровська говорить про колективний інтерес приватного і публічного характеру, підкреслюючи, що публічні інтереси завжди володіють ознакою колективності, оскільки належать певній множині осіб. Також авторка зауважує, що у випадках, коли суб'єктів порушеного права багато, необхідність їх захисту набуває суспільного значення [5, с. 30–31,]. Отже, попри деякі суперечності та різноманітні тлумачення серед науковців, не буде помилкою твердження про те, що інтерес суспільства чи певної його частини розпочинається як сума інтересів окремих індивідів. Поєднання інтересів значної кількості осіб у правовому конфлікті неодмінно вказує на наявність у спірних правовідносин додаткового суспільного значення.

Вирішення конфлікту, до якого залучена значна кількість осіб, за допомогою розгляду кожної окремої справи в порядку позовного провадження виявляється не достатньо ефективним. Адже одне чи кілька судових рішень не змінять типової ситуації. За умови, коли судовим рішенням встановлене порушення закону, ситуація, коли інші особи, що перебувають в аналогічному положенні, повинні пройти той самий шлях, не відповідає принципам правової держави. Виникає глобальна загроза правопорядку, адже відповідачі, достеменно знаючи про невідповідність закону своєї діяльності (бездіяльності) з огляду на наявність певної кількості судових рішень,

продовжують типову практику, мотивуючи свою поведінку відсутністю прецедентного значення в судових рішеннях за індивідуальними спорами. Таке становище істотно підриває авторитет суду та приводить до розвитку правового нігілізму.

Судова система переважуватиме масою типових справ. Часто йде мова про справи, у яких позивачі впевнені в позитивному вирішенні з огляду на наявність прецедентів та типовість практики. Відбувається завантаження судів нецікавими стандартними справами, виникають надмірні витрати часу, зусиль, коштів. Суд втрачає значення органу правосуддя та стає автоматом із винесення рішень. Тому відсутність спеціальних процесуальних засобів розгляду і вирішення спорів за участю значної групи осіб приводить до недостатньої ефективності загального механізму правового регулювання та дискредитує роль суду в ньому.

Отже, пошуки шляхів оптимізації процесуальних засобів судового розгляду і вирішення конфліктів за участю значної кількості осіб зумовлені масштабом конфлікту, охопленням ним не тільки приватних інтересів окремих осіб, але й продукування загального, спільного інтересу суспільної групи та недостатньою ефективністю звичайних процесуальних засобів індивідуального характеру в механізмі правового регулювання. Тому власне потреба в конструюванні спеціальних процесуальних засобів, спрямованих на розгляд і вирішення типових вимог значної групи осіб, є об'єктивною. Тому досить обгрунтовано вчені ведуть мову про інтенсифікацію приватноправового захисту цивільних прав у колективному форматі [6].

Для вирішення спорів за участю значної кількості осіб груповий позов використовується в різних правових порядках. Цей інститут традиційно притаманний праву країн англо-американської сім'ї, однак, останнім часом він в тому чи іншому вигляді поширюється і в окремих країнах континентального права. Його ефективність оцінюється науковцями досить високо, і тому серед вітчизняних учених домінує думка про доцільність доповнення ним вітчизняного цивільного судочинства. Водночас більшість вітчизняних доктринальних напрацювань стосується сфери належного, але мало ґрунтується на чинному законодавстві. Тому немає єдності ні в істотних рисах теоретичної моделі групового позову, ні в деталях запропонованих механізмів. Відповідно, дискусії вітчизняних науковців ґрунтуються на вельми непевних вихідних позиціях, що можуть істотно відрізнятись в кожній праці.

Незважаючи на досить усталену концепцію групового позову, його моделі, що функціонують у різних правових системах, різняться. Так, наприклад, за способом вирішення питання про згоду потенційних учасників провадження на участь у ньому або про відмову від участі групи відрізняють дві типові моделі, що дістають назву: «opt-in» та «opt-out» [7, с. 20–24, 8, с. 44]. Водночас можна погодитись із запропонованими у вітчизняній процесуальній літературі основними рисами групового позову:

численність учасників групи; здійснення позивачем-представником або представниками захисту інтересів усієї групи як сторони у процесі за відсутності безпосередньої участі її членів у розгляді групового позову; тотожність (спільність, типовість) предмета та підстав позову [9, с. 4; 10, с. 4].

До переваг групового позову вчені відносять можливість більш ефективно застосовувати судовий захист у випадку спричинення конкретній особі шкоди на незначну суму; процесуальну економію, що сприяє зменшенню навантаження на суди [11, с. 86]; велике соціальне значення; економію часу суддів; стимулювання роботи адвокатів та економічну доцільність вимог [12, с. 33].

Але на тлі переваг цього інституту вчені відмічають досить потужні вади та проблеми, що виникають на практиці. Так, наприклад, Д.Я. Малешин, узагальнюючи недоліки групового позову, говорить про можливість зловживань із боку адвокатів, що зацікавлені в надзвичайному гонорарі, складність, а інколи й неможливість виконання судового рішення, надмірний вплив на відповідача до винесення рішення (фактичне припинення професійної діяльності, зниження вартості акцій); складність та тривалість процедури судового розгляду, труднощі в інформуванні усіх потенційних членів групи [11, с. 85]. На думку Ш.Б. Кулахметова, правова система фактично не пристосована до виконання рішень за такими категоріями справ, а теоретичне обґрунтування захисту прав за допомогою групового позову суперечить базовим ідеям диспозитивності та змагальності [13, с. 12]. В інших працях йдеться про порушення принципу автономії волі сторін процесу, а також зворотний ефект – позбавлення чи обмеження права на судовий захист окремих осіб, що не брали участь у судовому процесі, а також про загрозу створення умов для «корпоративного шантажу» та відвертого рейдерства, недобросовісної конкуренції масового пред'явлення «спекулятивних позовів», «споживацького тероризму», несумлінного юридичного бізнесу, що спеціалізується на подібних діях [14].

Отже, низька практична ефективність є серйозною проблемою групового позову. Можливість розпочати та розвивати провадження залежить від значної кількості умов і вимагає наполегливої праці, ефективність процесуальних засобів залежить від значної кількості чинників та дій множини осіб, на кожному кроці наявні шанси для потенційного зловживання з боку несумлінних учасників праввідносин. Між судом та окремим позивачем з'являються черги посередників: учасників групи представляють активні члени (провідні позивачі), які, у свою чергу, обирають представника, укладають угоду з професійним юристом. Можливості окремого учасника впливати на судові рішення його вимоги зводяться до мінімуму. Розвиток групового провадження стає вразливим для маніпуляцій з боку недобросовісних осіб.

Груповий позов за своєю сутністю є громіздкою конструкцією, масштаби якої загрожують самій мож-

ливості функціонування цього інституту. Ускладнені процедури, подовжені строки, залучення значної кількості учасників, потенційно вірогідні конфлікти інтересів – все це зв'язує і обмежує членів групи, відсуває закінчення справи на тривалий термін, підвищує шанси на виявлення істотних порушень процесуального законодавства в апеляційній інстанції. Крім того, груповий позов не вирішить проблем усіх потенційних позивачів та жодним чином не спростить отримання ними судового захисту. Правила групового провадження, реалізовані в окремих правових системах, взагалі позбавляють учасників, що не приєдналися до групи, права на звернення до суду [7, с. 20–24, 8, с. 35–47]. Це також істотно дискредитує груповий позов.

На нашу думку, умовами потенційної ефективності групового (колективного) позову є високий рівень згуртованості і організації колективу позивачів [15, с. 107] (членів групи), фактичне отримання групою кваліфікованої правової допомоги, висока професійна культура суддів, стала практика тлумачення відносно визначених понять, сприйняття судовою системою та підтримка з боку держави. Навряд чи подібні умови сьогодні існують в українському правовому середовищі. Тому пошуки альтернативи видаються більш ніж доречними. Варто відмітити досить стримане ставлення континентальної Європи до запровадження власне групового позову для процесуального упорядкування судового захисту прав та інтересів [16, с. 32].

Внаслідок роботи із створення процесуальних засобів захисту прав та інтересів значної групи осіб в цивільному процесі Німеччини з'явився інститут модельного провадження. М.В. Степанчук, досліджуючи німецьке модельне провадження, говорить про нього як про обмежене групове провадження. Суди спочатку розглядають одну модельну справу, у якій встановлюють спільні обставини, на підставі яких в подальшому вирішують окремі спори. Водночас автор відмічає, що модельне провадження не стало ідеальним способом захисту групових інтересів. У спробах забезпечити доступ до правосуддя членів групи осіб та захистити групові інтереси з урахуванням процесуальної економії модельне провадження зберігає низку рис континентального процесу, які стають на заваді ефективному захисту прав [17, с. 22–27].

М.Г. Єлісєєв як один із процесуальних інститутів для захисту значної групи осіб у світовій практиці називає ситуацію, коли судовому провадженню та рішенню в першій із множини однорідних справ може бути надане особливе преюдиційне значення – свого роду модельний розгляд [1, с. 475].

Ще один приклад, який може бути кваліфікований як модельне провадження, представляє нам практика ЄСПЛ у вигляді процедури пілотної постанови, що була розроблена як реакція на перевантаження суду типовими справами та невиконання рішень ЄСПЛ [18, с. 203–213].

Порівняння групового позову, прийнятого в США, з пілотною процедурою в ЄС проведено в

статті Н. Вайич та Г. Дикова. Автори підкреслюють, що американська концепція групового позову не була прийнята судом з огляду на невідповідність сучасного тлумачення Конвенції Європейським Судом, яке передбачає, що Суд не може задовольнити вимоги осіб, що не є безпосередніми заявниками у справі, яку він розглянув [19, с. 99–109]. Порівнюють ці інструменти і вітчизняні науковці, підкреслюючи їх спільні риси та специфіку [15, с. 105–106].

Узагальнюючи звернення до нечисленних зразків процесуальних форм, що містять в собі елементи модельного провадження, зауважимо, що навряд чи можна говорити про нього як про певний сталий інструмент судового захисту. Приклади, що існують в окремих державах (зокрема, Німеччина, США) дають підстави для формування цієї категорії лише в найзагальніших рисах. Водночас практика закордонних країн та ЄСПЛ переконує в доцільності дослідження можливостей спрощення за модельним типом для вирішення проблеми судового захисту значних груп осіб.

Представляється, що провадження може бути кваліфіковане як модельне, якщо воно поєднує кілька справ, створює між ними процесуальний зв'язок. На нашу думку, у випадку модельного провадження йдеться про часткове поєднання розгляду множини справ, тобто про встановлення між ними певного зв'язку. Існує певна частина судового розгляду, яка є спільною для усієї множини справ, охоплених модельним провадженням, але водночас кожна окрема справа не втрачає свого значення. Якщо груповий позов – це об'єднання вимог у формі єдиного позову, то модельне провадження – це об'єднання справ, а не вимог. Інакше кажучи, обсяг інтеграції типових справ є менш глибоким.

Модельне провадження характеризується наявністю моделі розгляду і вирішення – однієї типової справи, рішення в якій буде мати ключове значення для усіх інших справ. Така справа – для зручності назвемо її провідною справою – створює зразок вирішення інших справ. Рішення в ній має основне значення для всього модельного провадження. Інші справи, які вирішуються на підставі провідної справи – ми назвемо їх справами-клонами, сприймають за основу рішення в провідній справі та вирішуються на її основі. Зауважимо, що модельне провадження функціонує на симбіозі провідної справи та справ-клонів: для отримання позитивного рішення в провідній справі треба докласти найбільше зусиль і саме воно відіграє основну роль у визначенні матеріальних відносин як її сторін, так і сторін майбутніх справ-клонів. Водночас саме наявність множини справ-клонів викликає необхідність кваліфікації рішення в провідній справі як модельного та їх розгляду в руслі модельного провадження. Провідна справа та справи-клони – дві різнофункціональні, нерівнозначні, але взаємно зумовлені і взаємно узгоджені необхідні структурні частини модельного провадження, що доповнюють одна одну.

Варто зазначити, що термін «модельне провадження» є досить загальним і сьогодні день у про-

позиціях із удосконалення вітчизняного цивільного судочинства може бути конкретно пов'язаний лише із способом спрощення розгляду групи справ – за зразком, моделлю однієї з них. У свою чергу деталізація процесуального механізму модельного провадження може бути різною. При цьому, на нашу думку, особливе значення має врегулювання таких питань:

- критерії допустимості модельного провадження (кількість потенційних або вже розпочатих справ-клонів, типовості справ, єдності правовідношення тощо);

- момент, на якому відбувається кваліфікація справи як провідної (до винесення судового рішення чи після), та необхідна для цього процедура;

- засоби щодо максимальної інтеграції справ-клонів (зупинення провадження в них до розгляду провідної справи, виявлення максимальної кількості потенційних позивачів тощо);

- ступінь «модельності» розгляду провідної справи та рішення в ній (встановлення фактів, правова кваліфікація, значення окремих доказів (висновку експертизи) тощо);

- спеціальні засоби захисту прав відповідача (заперечення проти модельного провадження, оспорення преюдиційності рішення в окремих справах тощо).

Не зупиняючись наразі на розгляді деталей та елементів механізму функціонування модельного провадження з огляду на необхідність ґрунтовного опрацювання кожного з названих моментів та багатьох інших питань, запропонуємо в найбільш загальних рисах власне бачення перспективи розвитку модельного провадження як спеціального процесуального засобу захисту прав та інтересів численної групи осіб. На нашу думку, варто кваліфікувати розгляд провідної справи як модельний вже після ухвалення в ній рішення за клопотанням групи позивачів, індивідуальні справи яких перебувають на розгляді в суді. При цьому доведенню підлягають умови можливості відкриття модельного провадження: наявність численної групи (визначення конкретної кількості є питанням практики, але варто розпочати щонайменше з 20 осіб); типовість поведінки відповідача або єдність правовідношення; домінування загальних моментів над індивідуальними.

Під час кваліфікації справи як провідної для певного модельного провадження суд має зазначити опис групи осіб, на яку поширюється дія ухвали; визначити факти, встановлені рішенням у провідній справі, які набувають властивості преюдиційності та не доводяться в інших справах, де сталим залишається відповідач, а позивач є членом групи; які правові висновки з рішення в провідній справі мають значення для розгляду подальших справ членів групи (як-от правова кваліфікація дій відповідача; обставини, що мають враховуватися під час встановлення розміру відшкодування заподіяної шкоди, стягнення штрафних санкцій тощо).

Ухвала про надання судовому рішення в провідній справі статусу модельного повинна підлягати оскарженню до апеляційної інстанції.

Представляється, що розгляд справи в модельному провадженні не обов'язково повинен охоплювати всіх виявлених позивачів. Варто залишити альтернативу розгляду в звичайному порядку чи в модельному провадженні. Розгляд справ-клонів в порядку модельного провадження не передбачає їх об'єднання. Кожна справа-клон розглядається окремо, але за заявою позивача суд розглядає її в модельному провадженні – з урахуванням обов'язковості положень, визначених в ухвалі про надання судовому рішення в провідній справі статусу модельного.

Варто обмежити оскарження ухваленого в справі-клоні рішення, виключивши з обсягу обставин факти, встановлені ухвалою про надання судовому рішення в провідній справі статусу модельного, та встановити більш стислі строки оскарження і перегляду.

Економічні передумови ефективності модельного провадження можуть бути забезпечені такими заходами:

- зменшенням уполовину розміру судового збору;
- негайним виконанням рішень, ухвалених в модельному провадженні;
- можливістю забезпечення поданих або майбутніх позовів на загальну суму, обґрунтовану заявниками.

Також доцільно дослідити перспективу запровадження штрафних санкцій у кожній справі-клоні, що з'явиться після того, як відповідач довідається про надання провідній справі статусу модельної, якщо відвідачем не вжито заходів із її врегулювання.

Як суспільно-правові передумови ефективності групового провадження можуть бути розглянуті: надання права звертатися із відповідною заявою про кваліфікацію справи як модельної громадським

організаціям, прокуратурі тощо; застосування спеціальних засобів щодо поширення інформації про відкриття модельного провадження.

Окремої уваги заслуговує дослідження превентивних можливостей модельного провадження. Приймаючи за зразок процедуру пілотної постанови в практиці ЄСПЛ, висловимося за доцільність активізації пошуків заходів загального характеру та засобів стимулювання відповідача до активних дій, спрямованих на самостійне усунення спричиненої шкоди.

Звичайно, викладені вище тези лише в загальних рисах окреслюють спосіб конструювання інституту модельного провадження. Важливим є збереження способу спрощення через розширення правил прерюдиційності та скорочення доказової діяльності в кожній окремо взятій справі-клоні, що надає досить значному колу обставин, що мають значення для справи, статусу безспірних. Окремі ж деталі конструкції модельного провадження підлягають подальшому дослідженню. Водночас видається за необхідне звернути увагу на переваги запропонованої конструкції:

- відсутність порушення принципу диспозитивності;
- відсутність обтяжень, пов'язаних із об'єднанням в одному позові кількох вимог;
- широка перспектива розвитку заходів превентивного впливу судових рішень.

Тому модельне провадження представляється нам перспективним засобом підвищення доступності судового захисту; потужним інструментом впливу судової влади на підтримання правопорядку в цивільних правовідносинах, подолання правового нігілізму та зневаги до судових рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Елисеєв Н.Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран : [учебник] / Н.Г. Елисеєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2004. – 624 с.
2. Ломаев А.Ю. Публичный интерес как правовая категория : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Александр Юрьевич Ломаев ; Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань, 2012. – 22 с.
3. Кравченко О.Ю. Публичные и частные интересы в праве: политико-правовое исследование : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Олег Юрьевич Кравченко ; Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина. – Казань – 2004. – 27 с.
4. Першина И.В. Интерес в праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Ирина Викторовна Першина ; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2002. – 33 с.
5. Боровская Е.И. Защита коллективных интересов в арбитражном судопроизводстве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Елена Ивановна Боровская ; СГЮА. – Саратов, 2014. – 237 с.
6. Ерохова М.А. Коллективные иски: регулирование через частную литигацию (тезисы) : научный круглый стол Юридического института «М-Логос» (25 ноября 2013 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.m-logos.ru/publications/nauchnyi_kruglyi_stol_kollektivnye_iski_regulirovanie_cherez_chastnuu_litigaciu_25_noyabrya_2013_g/.
7. Долгачев В.В. «Opt-in» против «opt-out»: две различные модели формирования группы в групповом производстве / В.В. Долгачев // Арбитражный и гражданский процесс. – 2015. – № 2. – С. 20–24.
8. Романюк Я.М. Массовый позов: загальна характеристика, зарубіжний досвід і перспективи впровадження в Україні / Я.М. Романюк, Л.О. Майстренко. – 2015. – № 3(175). – С. 35–47.
9. Губська А.М. Групові позови в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Алла Володимирівна Губська ; Національна академія прокуратури України. – К., 2015. – 20 с.
10. Миколаєць В.А. Груповий позов у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Вікторія Анатоліївна Миколаєць ; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2015. – 20 с.

11. Малешин Д.Я. Российская модель группового иска / Д.Я. Малешин // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 2010. – № 4. – С. 70–87.
12. Ярков В.В. Новые формы исковой защиты в гражданском процессе (групповые и косвенные иски) / В.В. Ярков // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 32–40.
13. Кулахметов Ш.Б. Особенности рассмотрения арбитражными судами дел о защите прав и законных интересов группы лиц : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / Шамиль Баязитович Кулахметов ; СГЮА– Саратов, 2011. – 24 с.
14. Ковалева О. Коллективные иски: регулирование через частную литигацию (тезисы) / Оксана Ковалева // Научный круглый стол Юридического института «М-Логос» (25 ноября 2013 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.m-logos.ru/publications/nauchnyi_kruglyi_stol_kollektivnye_iski_regulirovanie_cherez_chastnuu_litigaciu_25_noyabrya_2013_g/.
15. Фесик К. Правовая природа коллективного конфликта как основа развития концепции коллективного производства в гражданском судопроизводстве Украины / К. Фесик // *Legea si Viata*. – 2015. – № 8/3. – С. 104–107.
16. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – Том 1 : Основы. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 480 с.
17. Степанчук М.В. Модельное производство в гражданском процессе Германии / М.В. Степанчук // Арбитражный и гражданский процесс. – 2013. – № 12. – С. 22–27.
18. Тимченко Г.П. Практика Европейского суда по правам человека в аспекте реализации принципа верховенства права / Г.П. Тимченко // *Право України*. – 2014. – № 5. – С. 203–213.
19. Вайич Н. Пилотные Постановления и групповые иски: что делать с систематическими нарушениями прав человека? / Нина Вайич, Григорий Диков // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 5. – С. 99–109.